

I S S N 1 3 9 2 - 7 3 7 X

Archivum Lithuanicum 21

KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO
VILNIAUS UNIVERSITETAS
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

ARCHIVUM *Lithuanicum* 21

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIUS 2019

Redaktorių kolegija / Editorial Board:

PROF. HABIL. DR. *Giedrius Subačius* (filologija / philology),
(vyriausiasis redaktorius / editor),

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO,
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Birutė Triškaitė* (filologija / philology),
(vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoja / associate editor),

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

HABIL. DR. *Ona Aleknavičienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

PROF. HABIL. DR. *Roma Bončkutė* (filologija / philology),
KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS

PROF. DR. *Pietro U. Dini* (kalbotyra / linguistics),
UNIVERSITÀ DI PISA

PROF. HABIL. DR. *Jolanta Gelumbeckaitė* (kalbotyra / linguistics),
JOHANN WOLFGANG GOETHE-UNIVERSITÄT FRANKFURT AM MAIN

DR. *Reda Griškaitė* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DOC. DR. *Birutė Kabašinskaitė* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Bronius Maskuliūnas* (filologija / philology),
ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS

DOC. DR. *Jurgis Pakerys* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Rūta Petrauskaitė* (filologija / philology),
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS, KAUNAS

HABIL. DR. *Christiane Schiller* (kalbotyra / linguistics),
HUMBOLDT-UNIVERSITÄT ZU BERLIN

PROF. DR. *William R. Schmalstieg* (kalbotyra / linguistics),
PENNSYLVANIA STATE UNIVERSITY, UNIVERSITY COLLEGE

HABIL. DR. *Darius Staliūnas* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Mindaugas Šinkūnas* (kalbotyra / linguistics),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Aurelija Tamošiūnaitė* (filologija / philology),
JOHANNES GUTENBERG-UNIVERSITÄT MAINZ

DR. *Jurgita Venckienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

Turinys (Contents)

Straipsniai (Articles)

Wolfgang Hock

Untersuchungen zu Daukšas Postille – IV. *Zur Textkonstitution* o 9

Birutė Triškaitė

Milkų šeima XVII–XVIII a. Prūsijos Lietuvoje: genealogijos rekonstrukcija o 73

Kotryna Rekašiūtė

Heinrichas Theodoras von Schönas: ryšiai su masonais o 127

Birutė Kabašinskaitė

Katekizmo pokyčiai XVIII–XIX a. pradžios lietuviškoje kalvinistų raštijoje o 147

Roma Bončkutė

Simono Daukanto *Būdo* recepcija Maironio *Apsakymuose apie Lietuvos praeigą* (1891) o 165

Giedrius Subačius

Pirmosios Simono Daukanto knygos *Prasma lotynų kalbos* (1837)

raidės <I-, J->, <i-, j-> ir jų rinkėjai o 193

Jurgita Venckienė

Hektografinis *Trumpas lietuviškos gramatikos konspektas* –

nežinota XIX a. pabaigos gramatika o 209

Daina Urbonaitė, Loreta Vaicekauskienė

Gimtoji kalba mokykloje: Vakarų Europos švietimo paradigimų istorija

su šiandieninės Lietuvos prieskoniu o 233

Ramunė Čičirkaitė

Ar žodžio galo balsių ilgumą lemia kalbų kontaktai? Praeities mįslė

iš kelių kartų įvairiakalbių vilniečių perspektyvos (trukmės aspektas) o 255

Publikacijos (Publications)

Ona Aleknavičienė

Henriko Lyzijaus laišakai (1718, 1722) Prūsijos karaliui Frydrichui Vilhelmui I

dėl Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaro o 283

Recenzijos (Reviews)

Reda Griškaitė

Recenzuojama: Aurelijus Gieda, *Manifestuojanti Klėja. Istorikai ir istorika Lietuvoje 1883–1940 metais*, 2017 o 311

Vilma Žaltauskaitė

Recenzuojama: Reda Griškaitė, *Nuo botanikos iki istorijos: Paluknio dvaro literatė Aleksandra Volfgangaitė. Aleksandra Tekla Sofja Wolfgang, 1805–1861. Bibliotheca Archivi Lithuanici* 10, 2016 o 331

Paweł Brudzyński

Recenzuojama: *Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblija: NOVUM TESTAMENTUM Domini Nostri Jefu CHristi Lithvanicâ Lingvâ donatum* o 339

Dalia Dilytė

Recenzuojama: Mikas Vaicekuskas (sud., par.), Daiva Krištopaitienė (par.), Kristijonas Donelaitis, *Raštai 2. Poetiniai tekstai. Metų eilutės ir žodžių junginiai, Metų fragmentas, Pričkaus pasaka apie lietuvišką svodbą, pasakėčios, eilėraščiai, kiti eilėlavimai*, Dokumentiniai ir kritiniai leidimai, vertimai, 2019 o 347

Dalia Satkauskytė

Recenzuojama: Arūnas Streikus, *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*, 2018 o 353

Ruth Leiserowitz

Rezension von: Gitanas Nausėda, Vilija Gerulaitienė (Hrsg.), *Chronik der Schule zu Nidden*, 2013; Gitanas Nausėda, Vilija Gerulaitienė (sud.), *Nidos mokyklos kronika*, 2016 o 361

Diskusijos, apžvalgos, pastabos (Discussions, Surveys, Notes)

Gytis Vaškelis

In memoriam Petruui, Petruui Kalibatui (1948–2019) o 371

Dalia Satkauskytė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vilnius

Recenzuojama:

**Arūnas Streikus,
*Minties kolektyvizacija:
cenzūra sovietų Lietuvoje***

Vilnius: Naujasis židinys-Aidai,
2018, 438 p., ISBN 978-609-8163-14-8

Autoriaus transformacija į autocenzorių yra tikroji sovietinės literatūros istorija, taip yra teigęs Jevgenijus Dobrenko¹. Jį perfrazuojant galima sakyti, kad cenzūros istorija yra tikroji sovietizacijos istorija. Tokią ideologinės cenzūros interpretaciją Arūnas Streikus pasiūlo ir pačiu knygos pavadinimu (*Minties kolektyvizacija*), ir labai detalio, išsamio, kone visas kultūros ir viešojo gyvenimo sritis apimančio cenzūros veikimo sovietinėje Lietuvoje analize. Viena vertus, tai yra sintetinis veikalas, apibendrinantis atskirų cenzūros veikimo sferų tyrimus, kurių net ir Lietuvoje jau atlikta nemažai, antra vertus, naujas tyrimas, kuriame pateikiama daug naujos cenzūros veikimo mechanizmą atskleidžiančios medžiagos. Drauge tai yra ir bandymas aprašyti patį ideologinės cenzūros veikimo mechanizmą, jo dinamiką, principus ir pasekmes – visa apimančią viešosios raiškos disciplinavimą sovietinės Lietuvos visuomenėje. Kai kurių konkrečių cenzūros pasekmių (pavyzdžiui, vadinamosios Ezopo kalbos) analizę Streikus motyvuotai palieka už tyrimo ribų, kadangi tai išplėstų ir taip labai didelį tyrimą bei reikalautų kiek kitų nei istoriko kompetencijų.

Būtent tyrimo aspektų pasirinkimo motyvacija, metodologine savistaba išsiskiria knygos „Įvadas“. Jame autorius tiksliai nusako savo metodologinę poziciją – ne kurti teorinį ideologinės cenzūros funkcionavimo modelį „prieš analizę“, ne nuosekliai naudotis jau esamais metodologiniais įrankiais, net ir sukurtais visuotinai pripažintų autoritetų (pavyzdžiui, Pierre'o Bourdieu), o analizuoti dokumentuotas cenzūros situacijas ir remiantis jų analize aprašyti tiesiogines ir netiesiogines ideologinio reg-

¹ Dobrenko 2000.

lamentavimo formas, taip pat ir tokias, kurių iš pirmo žvilgsnio lyg ir nesietume su cenzūra (kad ir kokių nors viešosios erdvės reiškinių pasipiktinusių skaitytojų laišakai). Mat, autoriaus teigimu, sovietinė cenzūra ne visuomet buvo sklandus, racionalus procesas, joje buvo nemažai prieštaravimo, chaoso, iš viršaus nuleistos direktyvos pynėsi su asmeniniais cenzūros proceso dalyvių sprendimais, šie buvo veikiami ir asmeninių „agentų“ savybių – knygoje pateikta medžiaga ir jos analizė tokį požiūrį visiškai patvirtina; prie panašios išvados yra priėję ir daugelis kitų ideologinės cenzūros tyrinėtojų. Beje, Streikus tiksliai argumentuoja, kodėl nepretenduoja į nuoseklų „Bourdieu teorijos pasitelkimą“: ši teorija, aiškinusi visiškai kitokios visuomenės sampratą; Bourdieu aprašytas cenzūros kaip vidinės vieno ar kito socialinio lauko kontrolės modelis yra tiesiog visiškai kitokio tipo cenzūra, jeigu šį kontrolės tipą apskritai galima taip vadinti². Tiesiogiai neįvardyta, bet nesunkai rekonstruojama yra dar viena sistemiškos metodologijos, implikuojančios lauko struktūros ir jo dinamiškos racionalumą, dėsningą raidą, atsisakymo priešastis – jau minėta neracionalių elementų gausa ideologinėje cenzūroje. Tačiau vieną kitą analitinį įrankį, kaip patogų naudoti, Streikus prisipažįsta vis dėlto pasiskolinęs iš Bourdieu: tai ir agentas (kiti Bourdieu teorijos „naudotojai“ dažniau Lietuvoje renkasi veikėją), *habitus*, leidžiantis analitiškai susisteminti vieno ar kito cenzūros veikėjo (lieku prie vertimo, pasiūlyto Loretos Jakonytės) elgsenos motyvus, ir, žinoma, laukas. Pastarasis Streikaus knygoje, kaip ir apskritai lietuviškoje humanitarikoje, vietomis vartojamas pagal paskirtį, vietomis metaforiškai, bet, matyt, toks sąvokos likimas iš dalies yra nulemtas ir labai plačios jos aprėpties.

Kaip autoriui pavyksta rekonstruoti sovietinės cenzūros Lietuvoje istoriją?

Žiūrint iš aukštai ar iš toli, beveik visų ideologinių ar politinių cenzūrų mechanizmo karkasas labai panašus: autoritarinė valdžia sukuria cenzūros institucijas, kurios vykdo, kontroliuoja ir padeda kurti pageidaujamą „realybę“, o kontroliuojamieji vienaip ar kitaip į kontrolę reaguoja – prisitaikydami ir prisitaikymo pėdsakus palikdami savo viešojoje veikloje, priešindamiesi ar, kaip teigia Robertas Darntonas, kuris analizuoja grožinės literatūros cenzūrą VDR, derėdamiesi, – mat prie politinės situacijos taikosi ne tik cenzūruojami, bet ir cenzoriai (pavyzdžiui, Rytų Vokietijoje bijota, kad nepraleisti kūriniai bus išleisti Vakarų Vokietijoje, todėl rizikuota juos publikuoti³; Streikus argumentuoja panašiai – kai ką cenzūra Lietuvoje rizikavo praleisti, kad nebūtų duotas postūmis samizdatui; galima teigti, kad bent jau cenzūruojant grožinę literatūrą ši strategija buvo gana sėkminga). Streikus panašiam, nors ne visai tapačiam, cenzūros veikimo principui apibūdinti vartoja nebylaus kontrakto apibūdinimą. Tiesa, Lietuvoje būta ir kitokių kontrakto susidarymo sąlygų, o pats kontraktas dėl įvairių socialinių priežasčių čia buvo ryškesnis nei, pavyzdžiui, Latvijoje:

2 Apie tai plačiau esu rašiusi, žr. Satkauskytė 2018.

3 Žr. Darnton 2014.

[...] cenzūros institucijose daugėjant žmonių (ne tik Glavlite, bet ir CK), kurie dėl savo kilmės, biografijos ir išsilavinimo galėjo jaustis esantys to paties kultūros lauko nariai kaip ir dauguma viešosios erdvės dalyvių (kultūrininkų, redaktorių etc.), mažėjo cenzorių entuziazmas atlikti disciplinuojančio įrankio funkciją (p. 131).

Tai tik dar kartą patvirtina, kad skirtingomis aplinkybėmis cenzūros mechanizmas gali sukurti gana skirtingai ir karkasas gali būti „apaugęs“ skirtingo dydžio, apskukų ar formos sraigteliais, o juos suka kiek skirtingo *habitus* sukėjai, kurie, kaip minėta, verčia mechanizmą gaminti ne visuomet prognozuojamus cenzūros produktus arba įtraukia tarp smagračių ir kokią paties cenzoriaus galūnę – tokių pavyzdžių Streikaus knygoje irgi esama. Savo metaforišką kalbėjimą galiu pateisinti to paties Darntono teiginiu, kad pernelyg griežtai apibrėžti cenzūrą yra net kiek pavojinga – tokiu atveju kyla pagunda traktuoti ją kaip savarankišką reiškinį, kuris nepriklausomai nuo konteksto, politinio režimo visur vyksta vienodai. Amerikiečių tyrinėtojas visiškai nepagrįstais vadina mėginimus iki cenzūros pritempti bet kokius apribojimus, taip pat ir laisvosios rinkos (tebus man atleista už dažnas nuorodas į Darntoną – tiesiog jo knygą *Cenzoriai dirba* [*Censors at Work*] skaičiau beveik tuo pat metu, kaip ir Streikaus tyrimą, tad mano galvoje abi knygos, besiremiančios gana skirtingomis metodologinėmis pozicijomis, ėmė tarp savęs „diskutuoti“). Taigi politinės cenzūros veikimas visuomet yra kontekstualus, kuriamas ne tik paties autoritarinio režimo sukurtų kontrolės struktūrų, bet ir daugybės „vietinių faktorių“, taip pat ir to, kaip funkcionavo viena ar kita visuomenė iki režimo įsitvirtinimo. Streikus knygos pradžioje išsikelia uždavinį – ne tik tirti cenzūrą sovietinėje Lietuvoje, bet ir išsiaiškinti bendresnį dalyką – kuo ta cenzūra buvo specifinė, kaip ji veikė tose sovietų okupuotose šalyse, kurios prieš tai patyrė nacionalizmo įtaką, kitaip sakant, sovietiniuose Vakaruose. Tačiau panaši ikiokupacinė „ideologinė patirtis“ nebūtinai kuria tapatų cenzūros funkcionavimą. Vietinių veikėjų *habitus*, kitos specifinės sąlygos, kaip jau užsiminiau, gali lemti skirtumus net ir tai pačiai paradigmą priklausančiose visuomenėse (tai liudija ir palyginimas su cenzūros veikimu Latvijoje). Taip vėl grįžtama prie pagrindinės tyrimo prielaidos – cenzūros veikimo istorija rekonstruotina ne „iš viršaus“, bet „iš apačios“, kitaip sakant, konkretybės, pačios cenzūros praktikos.

Tiesa, prieš pereidamas prie šios rekonstrukcijos, Streikus suformuoja solidų monografijos pagrindą, atitinkantį šio žanro kanoną – „Įvada“ ir skyrių „Ideologinės cenzūros institutų raida“. Šiame skyriuje autorius pateikia trumpą sovietinės cenzūros institucijų struktūros ir jų dinamikos istoriją nuo pat 1917 m. iki sovietinės sistemos subyrėjimo, aptaria cenzūros diegimo procesą Lietuvoje, palygina jį su Latvijos situacija. Nors tai skyrius, kur į cenzūrą dar žiūrima „iš viršaus“, bet jau pamažu žvalgomasi „į apačią“, kur pasirodo konkretūs cenzūros sistemos veikėjai, taip pat ir žemiausios grandies (beje, Streikus pripažįsta, kad jam labiausiai ir rūpėjo žemiausių cenzūros grandžių darbas, kurio analizės knygoje iš tiesų yra daug). Bene labiausiai

įstrigęs dokumentuotas pavyzdys pasirodo poskyryje „Cenzūros inertiškumas sistemai byrant“: cenzūros aparato veikėja Rakauskienė net 1989 m. desperatiškai bando motyvuoti pačios cenzūros institucijos būtinybę, nors tam yra pasiruošusi ir gerokai praplėsti leistinumo ribas, ir atsikratyti neprestižinės tapatybės, cenzorių pervadinama „redaktoriumi specialiam redagavimui“ (kaip, beje, maskuojant cenzūrą, eufemistiškai buvo vadinami žemosios grandies cenzoriai vėlyvuosiu sovietmečiu). Tik, kaip apibendrina autorius, „Rakauskienė nesuvokė, kad ji jau gyvena kosmose, kad visiems jau vienodai švilpia ta jos patiuojama cenzūra“ (p. 124). Manytina, kad tokia inercija ar, parafrazuojant Streikų, „persikėlimas į kosmosą“, yra tipiškas cenzūros mechanizmo byrėjimo požymis, kaip ir bandymas resemantizuoti cenzoriaus darbą (save jis ima traktuoti ne kaip ideologinį kontrolierių, o kaip kokybės laidininką). Tai fiksuoja ir Darntonas, kuris situaciją pradeda rekonstruoti iš lauko tyrimų – iš karto po Berlyno sienos griūties, keli mėnesiai prieš Vokietijų susijungimą, jis dar spėjo pasikalbėti su „vietiniais informantais“ iš Rytų Vokietijos cenzūros institucijų. Ta pati (gal net didesnė) inercija, panašus bandymas iš naujo apibrėžti savo darbo prasmę (bandymus laikyti save tiesiog kokybės užtikrintojais vėliau visiškai paneigs archyviniai dokumentai). Deja, tokio lauko tyrimo galimybę, padedančią rekonstruoti cenzoriaus figūrą⁴, mes praleidome, o gal net negalėjome jos turėti – kažin, ar cenzoriai būtų atsivėrę vietiniam tyrėjui (o ir tyrėjai griūvant Sovietų Sąjungai turėjo kitų rūpesčių), kaip tai darė Hansas Jürgenas Weseneris ir Christina Horn pirmą kartą matomam gyvam amerikiečiui⁵.

Pagrindinėje knygos dalyje, kurioje į cenzūros funkcionavimą sovietų Lietuvoje žiūrima jau iš arti, išsamiai analizuojama, ką ir kokiose srityse saugojo ir genėjo cenzūra, kaip ir kokią „tikrovę“ ji bandė konstruoti. II skyriuje „Kita fikcijos pusė: mėginimas klasifikuoti valstybės paslaptis“ detalizuojamos cenzūruojamos temos įvairiose viešojo gyvenimo srityse, III („Sovietinių medijų politiniai resursai ir jų panaudojimas“) ir IV („Lietuvos menas ir mokslas tarp režimo ir visuomenės“) skyriuose aptariami cenzūros „medžioklės plotai“ – nuo spaudos, radijo ir televizijos iki įvairių meno sričių ir akademinės sferos. Čia įvairiose cenzūrinėse situacijose jau veikia daug personažų, „išlenda“ gausybė asmeninių ir institucinių konfliktų, – autoriui puikiai pavyksta suvaldyti gausią dokumentinę medžiagą, atskleidžiančią ir cenzūros veikimo principus, ir neretą jos veikimo chaotiškumą. Viena vertus, jis parodo cenzūros veikimo specifiką įvairiose srityse (bene mažiausiai cenzūruoti vaiz-

4 Kaip minėjau, Darntono tyrimas gerokai kitokio pobūdžio. Ši knyga skirta visų pirma politinei literatūros cenzūrai įvairiais istoriniais laikotarpiais. Jam, kaip antropologui, labiausiai rūpi pati cenzoriaus asmenybė, savivoka, vieta cenzūros sistemoje,

asmeniniai pasirinkimai, darbo procesas ir pan. įvairiais istoriniais laikotarpiais ir įvairiose šalyse – XVIII a. Prancūzijoje, XIX a. britų kolonizuotoje Indijoje ir, kaip minėta, komunistinėje VDR.

5 Darnton 2014, 147–163.

duojamieji menai, labiausiai – grožinė literatūra dėl jai skirto ypatingo vaidmens sovietiniam žmogui formuoti ir, pridurčiau, dėl joje slypinčios didesnės daugiaprasmiškumo galimybės; akademiniam pasaulyje cenzūros centras steigėsi žemiausiose pakopose ir netgi priartėjo prie mokslininkų tarpusavio cenzūros). Kita vertus, parodoma, kaip II knygos skyriuje aprašyta cenzūros veikimo raida realizuota skirtingose cenzūravimo srityse.

Knyga įtikinamai atskleidžia, kad cenzūros mechanizmas negali būti lokalizuojamas vienoje ar keliose cenzūros institucijoje; jis kūrėsi santykiuose tarp šių institucijų, tarp cenzūros institucijų ir aukščiausios sovietinės valdžios, tarp sovietinio centro (Maskvos) ir respublikos valdžios, pagaliau tarp atskirų asmenų, kartais tiesiog buvo veikiamą jų kaprizų, kompleksų, galios ir keršto troškimo ar kitų žmogiškų silpnybių. Streikus dekonstruoja visuotinai paplitusį įsitikinimą, kad cenzūros centras buvo Glavlitas, tokia blogiečių ir kvailių būstinė, dėl kurių žioplumo kažkas pro cenzūrą praspūdavo. Žinoma, to irgi pasitaikydavo, tačiau daugeliu atvejų praspūdimai susiformuodavo dėl pačios sistemos painumo ir net neracionalumo arba dėl minėto nebylaus kontrakto. Sistemos painumo idėja nėra nauja – bet kurios politinės cenzūros painumą, asmeninio faktoriaus svarbą cenzūros tyrinėtojai mini dažnai, tačiau tai, kas buvo nuojauta, esėstinė įžvalga (čia galima prisiminti garsią Tomo Venclovos esė „Žaidimas su cenzoriumi“⁶), Streikaus knygoje tampa dokumentuota istorija. Tačiau autoriui rūpi ir paties cenzoriaus *per se* (t. y. su cenzūra tiesiogiai siejamo didžiulės mašinos sraigtelio) socialinis portretas ir jo dinamika. Štai cenzūros diegimo pradžioje Lietuvos Glavlito darbuotojai buvo gana menko išsilavinimo ir socialinio prestižo (tai man buvo šioks toks atradimas), uždirbo palyginti nedaug, o dirbo iš esmės direktyviškai. Vėlyvuojų sovietmečiu cenzorius ar, kaip eufemistiškai vadinta, specialusis redaktorius, vis dar dirbo kaip draudžiamų temų medžiotojas, bet tuo pat metu iš direktyvinio darbuotojo virsta dvigubos tapatybės veikėju, laviruojančiu tarp kultūros lauko ir cenzūros, savotišku derybininku. Esama spalvingų šių portretų detalių: štai dar studentas, bet jau penkerius metus Glavlite dirbantis Juozas Kuolelis, smarkiai išgėręs su kolegomis, atvyko į naktinę pamainą *Tiesos* spaustuvėje, ten susimušė su spaustuvės darbuotojais ir buvo pristatytas į milicijos skyrių (p. 80). Naujų atspalvių įgyja aukščiausio lygio ideologinių prievaizdų (Vladas Niunka, Genrikas Zimanas) veiklos analizės bei charakteristikos. Bendrieji šių veikėjų bruožai sovietmečio tyrinėtojams lyg ir žinomi, bet parodyti visos cenzūros sistemos aplinkoje, jie tampa ryškesni, o jų vaidmuo – tiksliau apibrėžtas. Monografijoje Streikus sugeba suderinti du vienas kitam lyg ir prieštaraujančius retorinius režimus: griežtą, sausoko stiliaus, beaistrę mokslinę analizę ir neslepiamą asmeninę – politinę ir kartais moralinę – poziciją, šmaikščius asmeninius komentarus. Kartais tarsi leidžiama kalbėti

6 Venclova 1991.

patiems archyviniais dokumentais, kaip vėliau liūdnei pagarsėjusio Kuolelio muštynių istorijoje ar naujakalbės kūrimo epizode⁷, tačiau akivaizdu, kad už lyg savaimę bylojančio dokumento stovi jį cituoti pasirinkęs autorius. Kartais autorius situaciją atvirai ir ironiškai komentuoja, kaip minėtame pasakojime apie Rakauskienę. Dėl tokio retorinio žaidimo, įterptos paveikios detalės ar pavyzdžio šis lyg ir sunkiasvoris, užverčiantis faktais ir dokumentais mokslinis veikalas neįtikėtinais lengvai skaitomas. Tiesa, vietomis lazda gal kiek ir perlenkiama, ypač kai griebiamasi moralinio vertinimo, emocinio veikėjų nusiteikimo rekonstrukcijos ar svarstymų „kas būtų buvę, jeigu būtų buvę“. Pavyzdžiui, teigiama, kad Valstybinės grožinės literatūros direktorius Jonas Čekys 1954 m. „*nuolankiai* [išskirta mano – D. S.] atsiklausė Užsienio literatūros leidyklos...“ (p. 287), ar teigiama, kad „Zimas turėjo lemiamą žodį po to, kai *sudrebėjo Korsako kinkos*“ (p. 295; išskirta mano – D. S.). Gal tai tik kalbinės klišės, tačiau pabandyti įliūsti į to meto veikėjų galvas, rekonstruoti jų išgyvenamų emocijų spektrą kažin ar taip paprasta ir kažin ar jos buvo tokios vienaprasmės, bent jau Kosto Korsako ir Čekio atvejais. Abu jie nebuvo vienaprasmės figūros (ir knygoje tai puikiai parodoma). Neįtikino ir autoriaus prielaida, kad, jei Kazio Borutos *Baltaragio malūno* puolimo istorijoje Korsakas būtų buvęs principingesnis, literatūros lauke profesionalai bent laikinai galėjo laimėti prieš ideologus, t. y. Korsakas galėjo „pastatyti į vietą Zimą“ (p. 251). Lygiai taip pat galėčiau daryti prielaidą, kad Korsako pasipriešinimas kaip tik galėjo sukelti didesnę ideologų išpuolį ir sudaryti prielaidas bent laikinai pastumti Korsaką į šoną. Ir viena, ir kita prielaida tėra spėlionės, kurioms sunku rasti argumentų.

Dar keletas smulkmenų. Nėra aišku, kuo remdamasis knygos autorius teigia, kad visų sovietmečiu emigravusių lietuvių rašytojų knygos buvo išimtos iš bibliotekų, tačiau išimtis buvo padaryta Ičchokui Merui (p. 189). Turbūt per neapsižiūrėjimą liko Lietuvių literatūros institutas (p. 249), nors sovietmečiu egzistavo tik vadinamoji korsakynė – Lietuvių kalbos ir literatūros institutas. Šiaip jau puikiai parengtai knygai būtų pravertusi ir santrumpų rodyklė, mat pačiame knygos tekste kartais nebeatseki, kokią konkrečiai įstaigą žymi santrumpa.

Suskliaudus visas šias smulkmenas, galima sakyti, kad Streikaus knyga yra reikšmingas tyrimas, išskirtinis sisteminiu ir sintetinančiu požiūriu. Štai literatūrologui, ne vienus metus tyrinėjančiam sovietinio laikotarpio literatūrą, daugelis cenzūrinių situacijų yra žinomos, kai kurios (pavyzdžiui, istorija su Vytauto Kubiliaus straipsniu „Talento mįslės“ ar Jono Mikelinso apysaka *Trys dienos, trys naktys*) yra visuotinai pripažintos kaip tam tikri literatūros cenzūros lūžio taškai; kai kurios šių istorijų

7 „Kai 1961 m. *Tarybinė moteris* nr. 1–2 pradėjo skelbti vardų kalendorių, kuriame šalia pagoniškos kilmės asmenvardžių atsirado ir tokie naujadarai kaip Dorutė, Raivedys,

Žalvyris, Pušinis, Pūtis etc., ši iniciatyva buvo sustabdyta, o Gurvičius įspėjo autorius, kad ateityje nebūtų leidžiama spaudoje net minėti tokius vardus“ (p. 193).

papildomos mažiau žinomomis detalėmis. Tačiau literatūra knygoje parodoma kaip visos sovietmečio viešosios erdvės dalis, aptariamas santykis su kitais šios erdvės segmentais, cenzūros objektais, parodoma jų tarpusavio sąveika. Praktiškai visi cenzūros aspektai ar segmentai, aptariami knygoje (nuo moralės saugojimo iki komunikacijos su Vakarais kontrolės, nuo akademinės sferos iki kino), paliko įspaudus literatūros tekstuose ar veikė literatūros lauko būklę.

Kai kurioms literatūros lauko būklės „diagnozėms“ pritarčiau – pavyzdžiui, kad literatūros lauke vis dėlto būta autonomijos poliaus, su kai kuriomis diskutuočiau – kad ir su išvada, jog literatūrą bendruomenė buvo stipriausiai suaugusi su ideologiniu valdžios sluoksniu, o dauguma cenzūrinių intervencijų buvo vidinių konfliktų literatūros lauke pasekmė (p. 389). Mano supratimu, tokia išvada koreliuoja su tuo išskirtiniu vaidmeniu, kurį valdžia skyrė literatūrai, o ne jį kaip nors paneigia, kaip siūlytų suprasti Streikus; cenzūrinių intervencijų gausa ir dėl jų kylantys konfliktai buvo nulemti ne tik veikėjų tarpusavio konfliktų, bet ir prasmės formavimosi literatūriniam diskurse specifikos, didesnių daugiaprasmiškumo galimybių ir jų baimės. Tiesa, teigti, kad rašytojai buvo mažiausiai konformistinė vietinio kultūros lauko grupė, aš, kaip ir knygos autorius, nedrįsčiau.

Ar po šios knygos, detaliam išanalizavusios ir cenzūros situacijas sovietmečio literatūros lauke, literatūrologams dar yra ką veikti? Be jokios abejonės. Nežinau, ar įmanoma parašyti autocenzūros istoriją, nors tam tikrais metodais, dažniausiai tekstologiškai, autocenzūros pėdsakus įmanoma aptikti⁸. Tačiau totalitarinių režimų visuomenėse autocenzūros pėdsakai dažniausiai yra slepiami, o vėlesni liudijimai ne visada patikimi. Tačiau ir cenzūrą, ir autocenzūrą literatūrologai supranta ne vien kaip lauko veikėjų konfliktų, bet ir kaip kovos dėl prasmės istoriją⁹, kovos, kurioje dalyvauja ir literatūros lauko veikėjai (rašytojai, cenzoriai, redaktoriai ir visi tie cenzūros tinklo dalyviai, kuriuos detaliam aprašė Streikus), patys tekstai ir jų skaitytojai, o tokia istorija taip pat dar nėra parašyta. Tačiau tiems, kas kada nors jos ar, labiau tikėtina, jos fragmento, imsis, Arūno Streikaus knyga neabejotinai bus atraminis veikalas.

Literatūra:

DARNTON, ROBERT, 2014: *Censors at Work. How States Shaped Literature*, New York: W. W. Norton & Company.

DOBRENKO, EVGENY, 2000: *The Making of the State Writer. Social and Aesthetic Origins of Soviet Literary Culture*, Stanford: Stanford University Press.

⁸ Žr., pavyzdžiui, Genèse, *censure, autocensure* 2005. ⁹ Darnton 2014, 230.

Genèse, censure, autocensure, sous la direction de Catherine Violet et Claire Bustarret, Paris: CNRS éditions, 2005.

SATKAUSKYTĖ, DALIA, 2018: „The Role of Aesopian Language in the Literary Field: Autonomy in Question“, *Literary Field under Communist Rule*, ed. by Aušra Jurgutienė and Dalia Satkauskytė, Brighton: Academic Studies Press, 18–36.

VENCLOVA, TOMAS, 1991: „Žaidimas su cenzoriumi“, *Tomas Venclova, Vilties formos*, Vilnius: Vaga, 418–424.

DALIA SATKAUSKYTĖ
Šiuolaikinės literatūros skyrius
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6
LT-10308 Vilnius, Lietuva
el. p.: satkauskyte@gmail.com

Gauta 2019 m. birželio 14 d.

ARCHIVUM

Lithuanicum 21, 2019

Leidžiamas kartą per metus / Annual

DAILININKAS

Alfonsas Žvilius

MAKETUOTOJAI

Nijolė Juozapaitienė

Saulius Juozapaitis

REDAKTORĖS

Irena Štikonaitė

Jūratė Sviackevičienė

KOREKTORĖ

Aldona Kaluinienė

Lietuvos
mokslo
taryba

ARCHIVUM *Lithuanicum*

21 tomo (2019) leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA pagal Valstybinę

lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024

metų programą (projekto finansavimo

sutartis Nr. S-LIP-19-12)

REDAKTORIŲ KOLEGIJA / EDITORIAL BOARD

ARCHIVUM *Lithuanicum*

Lietuvos istorijos institutas

Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius, Lietuva

www.istorija.lt/journals/archivum-lithuanicum/

Tel. (+370 5) 261 44 36

SPAUSTUVĖ / PRINTER

UAB Petro ofsetas

Naujoji Riononių g. 25C, LT-03153 Vilnius, Lietuva

Tel. (+370 5) 273 33 47

2019 12 03

Tiražas 250 egz.